

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ТРОЦЬКА АЛЛА ІВАНІВНА

УДК 340.12(043.3)

**ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ РИМСЬКОГО ПРАВА
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ**

12.00.12 – філософія права

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національній академії внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
Вовк Вікторія Миколаївна,
Національна академія внутрішніх справ,
декан факультету № 3 (м. Івано-Франківськ)

Офіційні опоненти:
доктор юридичних наук, професор
Токарська Антоніна Семенівна,
Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри теорії та філософії права
Інституту права та психології

кандидат юридичних наук, доцент
Косьмій Михайло Михайлович,
Івано-Франківський університет права
ім. Короля Данила Галицького,
декан факультету архітектури та будівництва

Захист відбудеться «12» липня 2017 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Національній академії внутрішніх справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії внутрішніх справ за адресою: ДП–680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий «12» червня 2017 р.

В.о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради

І. С. Тімуш

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Юристи Стародавнього Риму створили науку римського права, яка є авторитетною й нині. Це була перша юридична наука з нормами світського права, саме тому римо-античну правову спадщину активно використовували впродовж багатьох століть. Актуальною вона є і в умовах сьогодення, оскільки ідеї та норми римського права прямо й опосередковано впливали і впливають на формування європейської культури та розвиток національних законодавств. Цей вплив має досить значний діапазон поширення: від кримінального права до цивільного. Термінологія та основні принципи римського права використовуються в будь-якій правовій системі світу.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що у вітчизняній філософсько-правовій та правознавчій літературі питання розвитку романістики кінця XIX – початку XX ст. залишаються й донині недостатньо опрацьованими. Це можна пояснити наявністю тривалого часу ідеологічного впливу, що виявилось як в обмеженні методологічних ресурсів, що застосовувалися у фундаментальних суспільствознавчих дослідженнях, так і в тематиці цих розроблень.

Зважаючи на сучасні тенденції у вітчизняній гуманітарній науці, під час підготовки роботи використано правові пам'ятки римо-античної доби, праці вітчизняних романістів та цивілістів середини XIX – XXI ст., а також праці з філософії права, історії права і держави, теорії права і держави, міжнародного права, філософії, соціології, теорії цивільного права, культурології. Хронологічними межами дослідження є період першої чверті XIX – початку XXI ст., що пов'язано з науковим вивченням феномена римського права на вітчизняних теренах.

Питання впливу ідей римського права на вітчизняну філософію права досліджували Л. Кофанов, В. Летяєв, Л. Міхнеч, А. Петров, В. Томсинов, І. Усенко та ін. Філософсько-правову думку римо-античної доби викладено в працях Д. Андреєва, В. Бабаніної, О. Бандури, В. Бачиніна, В. Братасюка, М. Братасюк, В. Вовк, М. Косьмія, М. Костицького, С. Меленка, Ю. Симона, А. Токарської, О. Тихомірова, І. Тімуш, В. Чернея, П. Юркевича.

Вітчизняні та зарубіжні романісти (Д. Азаревич, Е. Аннерс, Ю. Барон, М. Бартошек, Д. Дождев, В. Єфимов, Р. Йєринг, О. Іоффе, Р. Калюжний, О. Косарев, В. Марчук, І. Новицький, О. Підпригора, Й. Покровський, О. Харитонов, М. Хутиз та ін.) розглядали римське право як чинне право Стародавнього Риму.

І хоча згадані вчені й висвітлювали різні аспекти обраної нами теми дослідження, однак сьогодні в українському правознавстві ще недостатня кількість ґрунтовних і комплексних досліджень впливу ідей римського права на вітчизняну філософію права. Тому для України проведення цього дослідження є актуальним і необхідним у науковому та практичному аспектах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. № 2519-VI; Державної цільової науково-технічної та соціальної програми «Наука в університетах» на 2008–2017 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1155; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України 25 серпня 2015 р. № 501; узгоджується з державною цільовою програмою підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України на 2008–2015 рр., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 974; а також планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2012–2017 рр. Тему дослідження затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ 24 липня 2012 р (протокол № 25) та включено до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 1589, 2012 р.).

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є визначення сутності правових ідей стародавніх римлян через їх історичний аналіз у вітчизняній філософсько-правовій думці та дослідження можливостей їх використання в сучасних процесах право- та законотворчості. Реалізація зазначеної мети зумовила постановку та вирішення таких *задач*:

- узагальнити наявні наукові доробки у сфері впливу ідей римського права на розвиток вітчизняної філософії права;
- аргументувати, що сьогодні гуманітаристика є актуальним методологічним контекстом сучасних суспільствознавчих та гуманітарних наук і філософії права зокрема;
- окреслити концептуально-методологічні засади дослідження проблем відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці;
- означити шляхи трансформації ідеї давньоримських юристів у теоретичних концепціях професорів Київського імператорського університету Святого Володимира;
- розкрити унікальність трактування ідей староримських юристів українським філософом Памфілом Юркевичем;
- показати своєрідність резонансу римо-античної концепції природного права у вітчизняній філософсько-правовій культурі;
- виявити наявні в українській правовій думці моделі стратифікування правового регулювання на публічне та приватне;
- довести, що положення чинного Цивільного кодексу України є «проримськими»;
- визначити евристичний та цивілістичний потенціал навчальної дисципліни «Римське приватне право» в сучасних українських соціальних реаліях.

Об'єкт дослідження – правові ідеї стародавніх римлян як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження – відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці.

Методи дослідження обрано відповідно до мети і задач, а також особливостей об'єкта і предмета наукового пошуку для всебічного вивчення й осмислення окресленої проблеми. *Комплексний підхід* надав можливість охопити предмет дослідження в його цілісності й розмаїтті (усі розділи дисертації). *Компаративний метод* застосовано для порівняння змістового наповнення правових понять стародавніх римлян та їх значення в умовах сьогодення (підрозділи 3.1, 3.2). *Феноменологічний метод* використано для визначення специфіки виявів правової культури стародавніх римлян (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2). У процесі опрацювання теми дисертаційного дослідження застосовано *аналітико-прогностичний метод* (підрозділ 3.3). Для дотримання принципу об'єктивності в послуговуванні першоджерелами (як юридичного, так і неюридичного характеру) використано герменевтичний, порівняльний, семантичний методи. За допомогою *герменевтичного методу* здійснено порівняння тексти конкретного історичного періоду з їхніми культурно-історичними та ментальними факторами виникнення і формування, а також трактування оригінальних текстів вітчизняних філософів права й чинного законодавства України (підрозділ 2.3). Використання *порівняльного методу* сприяло відтворенню цілісного образу римського природного права (розділ 2). *Семантичний метод* уможливив виявлення знаково-символічної природи римського права в частині речового права (підрозділ 3.2).

Емпірична база дослідження – зведені дані соціологічного опитування 300 громадян – мешканців Київської, Полтавської, Черкаської областей та м. Києва (50 юристів-практиків та 250 студентів і слухачів Національної академії внутрішніх справ і Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Наукова новизна одержаних результатів визначається поставленими автором дослідницькими задачами й полягає в тому, що на основі залучення широкого кола джерел уперше у вітчизняному правознавстві здійснено спеціальне монографічне дослідження проблем наукової інтерпретації ідей римського права вітчизняними мислителями як цілісної проблеми

У дисертації обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе науково-теоретичне значення, зокрема:

вперше:

– доведено, що правові ідеї стародавніх римлян були сприйняті й творчо переосмислені вітчизняними філософами права та правознавцями, що підкреслює їх співпричетність до формування європейського романістичного дискурсу через включення римо-античної правової спадщини в національний культурно-правовий контекст;

– обґрунтовано положення про органічний зв'язок положень римського

приватного права та чинного Цивільного кодексу України в частині речового, договірної та зобов'язального права;

– доведено, що римське право як навчальна дисципліна для європейської спільноти на усіх етапах її історико-культурного розвитку є засобом інтелектуальної інтеграції та інструментом глобалізаційних процесів;

– показано, що сучасні філософсько-правові дослідження можливі в контексті гуманітаристики як генерального світоглядно-методологічного напрямку суспільствознавства;

удосконалено:

– тезу про вплив ідей римського права на становлення і розвиток вітчизняної філософії права в частині творчого опрацювання ідей природного права, справедливості як засадничої ідеї правового регулювання;

– положення про те, що суто цивілістичне вивчення римського права призводить до обмеження зацікавленістю ним лише цивілістів, тому для дослідження цього права як культурного феномена необхідно використовувати інструментарій та методологію філософії права;

– опрацювання проблем ефективності викладання римського права у вітчизняних юридичних вишах через виявлення культурно-евристичного потенціалу навчального предмета «Римське право»;

дістало подальший розвиток:

– розуміння римського права як універсальної теорії європейського приватного права;

– розроблення теорії природного права вітчизняними філософами права під впливом римо-античних правових ідей;

– положення про те, що правові пам'ятки стародавніх римлян презентують універсальні позачасові ідеї, завдяки яким вони є архітектонічним елементом аксіології права та використовуються в судовій практиці, а також для обґрунтування юридичних документів;

– теорія юридичних артефактів як структурної ланки системи соціально-правового досвіду (В. Бачинін) у контексті римського права;

– концепція поліпарадигмальної методології М. Костицького в контексті філософсько-правових досліджень;

– теза щодо позачасового значення римського права для сучасного європейського приватного права.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки і пропозиції впроваджено та мають перспективу використання у:

– *сфері законотворчої діяльності* – як теоретичне підґрунтя для підготовки змін та доповнень до чинного цивільного законодавства (довідка Інституту законодавства Верховної ради України від 25 березня 2016 р.);

– *сфері правозастосування* – щодо забезпечення засад верховенства права, законності, поваги до людської гідності;

– *освітньому процесі* – при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять зі слухачами, курсантами й студентами з дисциплін

«Філософія права», «Теорія держави та права», «Соціологія права», «Римське приватне право» (лист Інституту інтелектуальної власності Національного університету «Одеська юридична академія» від 8 грудня 2015 р. № 383-01; акт Львівського державного університету внутрішніх справ від 10 січня 2017 р. № 3);

– *науково-дослідній сфері* – для подальших філософсько-правових і теоретико-правових досліджень у царині природного права, демократичних перетворень в українському суспільстві (лист Херсонського державного університету від 11 квітня 2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на трьох всеукраїнських (міжвузівських) конференціях: «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 30 листопада, 2012 р.); «Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні» (м. Київ, 9 квітня 2016 р.); «Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів та фахівців із права» (м. Київ, 14 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у восьми наукових публікаціях, зокрема, у чотирьох статтях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одній статті в зарубіжному періодичному виданні, а також трьох тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, що поділяються на дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (228 найменувань на 22 сторінках) та двох додатків. Повний обсяг дисертації становить 181 сторінок, з них основний текст – 160 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дослідження, розкриваються стан наукового дослідження проблеми та зв'язок роботи з науковими програмами, планами й темами, визначаються мета, задачі, об'єкт і предмет дослідження, формулюється методологічна основа дисертації, аргументуються наукова новизна одержаних результатів, їх наукове та практичне значення, наводяться дані щодо особистого внеску здобувача, апробації та публікацій результатів дослідження.

Розділ 1 «Джерельна база та методологія дослідження відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «*Ступінь наукового опрацювання проблеми відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці*» проаналізовано історіографічну проблематику теми в XIX–XXI ст., з'ясовано процес формування науково-теоретичної зацікавленості вітчизняними філософами права ідеями римських юристів. Констатується, що на теренах України римське право та ідеї римських юристів не були безпосередньо

рецепійовані. Водночас вітчизняні теоретики права відносять правову систему сучасної України до романо-германської правової сім'ї, в основі якої лежить римське право, а тому спостерігається спадкоємність як ідей, так і інститутів римського права. Зазначено, що, наукове вивчення та переосмислення положень римського права на вітчизняних теренах можна датувати першою половиною XIX ст., з часу виникнення університетів як науково-навчальних осередків. З огляду на історичні обставини, розвиток вітчизняної цивілістики вказаного періоду залишається недостатньо розробленим, оскільки відсутня спеціальна література з означеної проблематики. Крім того, немає бібліографічних довідників з цієї теми, а велику кількість книг втрачено, курси професорів, які викладали студентам, так і залишилися неопублікованими, наукові праці, присвячені питанням римського права, видруковано за кордоном, значну кількість праць (і дисертацій) написано латиною.

Зроблено висновок про те, що впродовж двох з половиною століть на вітчизняних наукових теренах спостерігалось неоднозначне ставлення до римського права та ідейно-теоретичної спадщини стародавніх римлян: від екзальтованого захоплення в XIX ст. – через заперечення в XX ст. – до раціонально зваженого та прагматичного у XXI ст. Сьогодні зріс науковий інтерес до римського права як соціокультурного й духовного феномена, визнання авторитету його ідей та положень, що пояснюється значними соціально-економічними й культурними змінами (поширенням ідеї прав людини та механізмів їх захисту; реабілітацією інституту приватної власності).

Проаналізовано цивілістично орієнтовану літературу радянського періоду та виокремлено етапи ставлення радянської держави до ідей і положень римського права.

Акцентовано увагу на тому, що після тривалої перерви римське право в сучасній Україні стало предметом наукового зацікавлення вітчизняних філософів права, свідченням чого є три наукові школи вивчення римського права: Київська (В. Вовк, Ю. Задорожний, Р. Калюжний, М. Костицький, О. Підпригора), Львівська (В. Макарчук, Є. Орач, Б. Тищик) та Одеська (Є. Харитонов).

Констатовано, що сьогодні спостерігається дуалістичний процес в оцінці та вивченні ідей римського права на вітчизняних теренах: з одного боку, возвеличування значення римського права для сучасної культури, а з іншого – повне ігнорування його джерельної бази (практично відсутні повні переклади римських правових текстів українською мовою).

У підрозділі 1.2 *«Гуманітаристика як методологічний контекст сучасних філософсько-правових досліджень»* розкрито специфіку методологічного контексту сучасної філософії права. Констатовано, що в сучасних умовах проблеми пізнання в юридичній науці набувають особливого значення під впливом стрімких фундаментальних соціальних зрушень, які сприяють накопиченню значного обсягу проблем і питань, які необхідно узагальнити і вибудувати з методологічного погляду.

Описано та охарактеризовано три сфери знань у гуманітаристиці: перша – відповідає суворим стандартам науковості; друга – використовує більш розмиті стандарти науковості, м'які критерії раціональності, несуворі методи, нарративні пояснення, філософські концепції, водночас дотримується таких принципів класичної науки, як доказовість, обґрунтованість, виводимість, підтвердження та ін.; третя сфера гуманітаристики є позанауковою в тому сенсі, що свідомо відмовляється від низки вимог науки: від об'єктивності, від природності в поясненні, вдаючись до визнання вищих сил як теологія, від експерименту як філософія. Оцінено погляди історика культури Ганса Ульріха-Гумбрехта, який на зламі тисячоліть запропонував концепцію перегляду гуманітаристики і всієї системи гуманітарного способу пізнання. Німецько-американський мислитель запропонував замість «культури значення», яка панувала в гуманітаристиці від початку Нового часу, розробляти і продукувати «культуру присутності», тобто сприяти максимальному «просторовому» наближенню до різноманих об'єктів дослідження.

У підрозділі 1.3 *«Методологічні підходи до проблеми дослідження відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці»* здійснено огляд основних методологічних підходів та методів, які використано для дослідження обраної теми. Автор уточнює свою методологічну позицію у формі визнання та використання поліпарадигмальної методології у філософії права, яку сформулював академік М. Костицький. Зазначено, що філософія права не має своїх спеціальних конкретно-наукових методів пізнання, вона послуговується усією багатою палітрою методологічних підходів і методів пізнання, яка була вироблена гуманітаристикою зокрема та наукою загалом як сферою інтелектуальної діяльності та соціального інституту.

Основними методологічними підходами, коректними для дослідження, автор вважає: аксіологічний, що конкретизується в означенні основного ціннісного ряду тієї соціокультурної епохи, у межах якої відбувається розвиток правового явища або правової теорії; культурологічний, який передбачає, що правові явища (ідеї, інститути, норми), крім суто юридичних значень, містять у собі позаюридичні сенси, які акумулюють багату соціально-історичну семантику і символіку, що уможливорює розгляд кожного правового явища не самого по собі, а в контексті інтелектуального простору культурних смислів, виходячи, таким чином, за юридичні межі; комунікативний – визнає правове спілкування історично мінливою правовою культурою, якій притаманні конкретно-історичні вияви правосвідомості та праворозуміння. Підкреслено, що сьогодні у вітчизняному правознавстві основними методами дослідження римського права та староримської правової думки є історико-правовий і цивілістичний (перший прагне до відновлення усіх елементів конкретної історичної події чи явища, а другий – дає змогу досліджувати римо-античну спадщину та її рецепцію (як у практичному, так і в теоретичному аспектах) як основа сучасної правової теорії публічного і приватного права.

Розділ 2 «Трансформація ідей давньоримських юристів у концепціях вітчизняних мислителів XIX століття» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Ідеї римського права в науковій спадщині професорів Київського імператорського університету імені Святого Володимира»* розкрито особливості вивчення та інтерпретацій ідей і положень римського права професорами Київського імператорського університету імені Святого Володимира (друга чверть XIX – початок XX ст.). Доведено, що на вітчизняну філософію права і цивілістику в XIX ст. мали традиційний вплив правова культура, наука і права європейських країн. Римо-античну правову спадщину було вплетено в постійний культурно-правовий діалог з вітчизняним правом і правознавством. Особливо помітним є вплив римського права на систему підготовки юристів того часу, зокрема, через стажування в Німеччині й засвоєння ідей історичної школи, представники якої визнавали юристів, які бажали застосовувати римське право, виразниками духу народу у сфері права.

Особливу увагу приділено аналізу наукової спадщини Й. Покровського, який створив унікальну авторську концепцію інтерпретації ідей римського права, що стала своєрідним дзеркалом стану вітчизняної романистики в період її розквіту в передреволюційний час. Проримські ідеї мислителя є складовою золотого фонду вітчизняної правознавчої науки, і не лише тому, що вирізняється широтою охоплення предмета дослідження, а й через прагнення автора виявити універсальні закономірності розвитку держави і права.

У підрозділі 2.2 *«П. Юркевич і римське право»* зосереджено увагу на наукових розвідках П. Юркевича в царині римського права. Зауважено, що, незважаючи на помітне пошвавлення, яке спостерігається навколо наукової спадщини П. Юркевича, положення філософсько-правової концепції цього мислителя, передусім його розуміння римського права та сутнісних сил, усе ж таки залишаються недостатньо дослідженими. П. Юркевич уперше у вітчизняному правознавстві вивчав феномен римського права у філософсько-правовому аспекті. Таким чином, римське право із суто прикладної сфери правознавства було перенесено у сферу філософського узагальнення.

Зазначено, що, розглядаючи історію давньої філософії права і феномен римського права зокрема, П. Юркевич уміло проводить паралелі між теоретичними засновками філософсько-правового знання стародавніх греків і римлян та положеннями філософських концепцій провідних західноєвропейських філософів: неодноразово згадуються такі постаті, як І. Кант, Ф. Гегель, Г. Лейбніц.

Звернено увагу на те, що П. Юркевич вибудовує аналіз римського права на підставі тези про залежність права від духу народу, що зближує концепцію філософа і ученням про право представників історичної школи, зокрема з Р. Йерінгом, а зміст цього поняття – з філософією права Ф. Гегеля. З ідеєю «римського духу» у П. Юркевича тісно пов'язана ідея детермінованості права національним характером народу, яким його створено.

У підрозділі 2.3 *«Природне право стародавніх римлян в інтерпретації вітчизняних правознавців»* розглянуто основоположні засновки староримського природного права та його інтерпретації в теоретичних концепціях вітчизняних мислителів XIX ст. Наголошено, що значна кількість інститутів римського

права була пронизана морально-правовими приписами, які становили основу регулювання відносин у давньоримському суспільстві. Акцентовано увагу на тому, що римські юристи, а надалі й усі представники школи природного права, а сьогодні – представники європейської (у тому числі й вітчизняної) правової науки, диференціюючи та характеризуючи природу і сутність природного права, використовували і використовують оцінні категорії (наприклад, добро, справедливість тощо).

У ХІХ ст. вітчизняні юристи дискутували щодо співвідношення права і моралі, позитивного права (того, що реально існує) та ідеального. У межах цієї наукової дискусії було сформульовано та озвучено різні думки стосовно сутності природного права, його римських витоків, а також співвідношення етичних принципів із нормами чинного права. Прихильники природничо-правової доктрини заперечували позитивістське розуміння природного права як суто логічної конструкції та недосяжного морального ідеалу. Натомість вони вважали етичні принципи виразом загальнолюдських ідей добра і справедливості, які за своєю природою є об'єктивними і незмінними. Зазначено, що звернення до історії вітчизняної філософії права свідчить про те, що природно-правова проблематика в конкретних переломленнях до соціокультурних умов буття українського народу посідала в ній чільне місце, не поступаючись здобуткам західної філософії.

Розділ 3 «Ідеї римського права у правовому житті сучасної України» містить три підрозділи.

У підрозділі 3.1 *«Вплив ідей та інститутів римського права на сучасне українське цивільне право»* здійснено філософсько-правове обґрунтування феномена приватного права як сфери реалізації особистої свободи суб'єкта права. Зазначено, що саме завдяки універсальності та високому ступеню узагальнення, положення римського приватного права є основою сучасних систем європейського цивільного права. Римське право в аспекті впливу на сучасну українську правову культуру розглядається в контексті ульпіанівського критерію поділу права на публічне та приватне. Констатовано, що критерієм розмежування приватного і публічного права є інтерес: для приватного права значення мають інтереси окремих осіб, їх правове становище та майнові відносини, а для публічного – державні інтереси, які окреслюють правове становище держави, її органів і посадових осіб, а також інтереси, що мають яскраво виражений суспільний характер. Існування поділу права на приватне і публічне пояснюється стійкістю сфер і методів правового регулювання.

Висловлено думку щодо інтересу як критерію поділу права на приватне і публічне. Істинний сенс класичного розподілу приватного і публічного права ульпіанівського визначення, яке наведено в кожному виданні з римського права, полягає у вказівці на інтереси, на врегулювання яких і спрямовано правові норми. Сучасна романістика цілком підтримує тезу, висунуту Ульпіаном.

Сьогодні в українському правознавстві феномен приватного права не досліджений і не досліджується повною мірою з декількох причин: по-перше, в

юриспруденції спостерігається тяжіння до аксіом, які сприймаються некритично та однозначно; по-друге, високий рівень авторитетності чинних правових норм наділяє їх сакральним статусом; по-третє, сфера приватного права ще й досі не сприймається як поле реалізації безумовної свободи соціального індивіда. Доведено, що проведення досліджень феномена приватного права дозволять виявити загальні закономірності розвитку приватного права, що приведе до формування нової вітчизняної моделі приватного права. Враховуючи високий рівень абстракції моделі взагалі, може йтися про створення моделі приватного права для всього людства (у знятому вигляді незалежно від історичних етапів його розвитку, державної приналежності чи «класового» характеру).

У підрозділі 3.2 *«Римське право та Цивільний кодекс України»* досліджено проблеми рецепції положень римського права в чинному цивільному праві України. З 90-х років XX ст. у вітчизняному правовому полі відбувається повернення до загальнолюдських цінностей і спостерігається нове «прочитання» положень римського приватного права та їх відображення в реальній правовій практиці. Серед основних «римських» здобутків тогочасної вітчизняної цивілістики можна виокремити такі: визнання необхідності захисту приватної особи (не лише від посягань третіх осіб, а й держави), визнання права приватної власності; розширення уявлень про багатоманіття речових прав, наділення учасників договорів більшими правами, визнання вільного вибору учасників під час укладання договорів (передусім у сфері виробництва та реалізації товарів).

Здійснено аналіз чинного Цивільного кодексу України, результати якого засвідчують, що статті цього нормативного документа містять випадки як прямої, так й опосередкованої рецепції римського права, зокрема у сфері видів зобов'язань та окремих договорів.

Детально розглянуто вплив римської юриспруденції на вчення про речові права в українському цивільному праві. Римські традиції та інститути виявляються вже в перших статтях правового розділу в установленні правового режиму речей, наприклад, у їх розподілі на речі подільні та неподільні, родові та індивідуально-визначені, споживчі та неспоживчі, головну річ і приналежність, складну річ.

Принциповим стало відродження ідеї поділу речей на рухомі та нерухомі (ст. 181 Цивільного кодексу України), в основу якої покладено римське приватне право. Новий Цивільний кодекс України, повертаючись до деяких класичних традицій, закріпив низку підстав виникнення права власності, які майже текстуально відтворюють положення, що визнані в римському приватному праві. Зазначено, що цивільне право України в його сучасній модифікації є відповіддю на запити правового регулювання ринкової економіки. Водночас воно не може повною мірою ґрунтуватися на безпосередньому використанні аутентичних інститутів римського приватного права, оскільки йдеться про інші соціокультурні умови й появу невідомих

стародавнім римлянам відносин та інститутів – нетрадиційні види договорів (лізинг, факторинг), цінні папери, патентні та авторські права.

Акцентовано увагу на тому, що в сучасному цивільному праві України спостерігається повернення до класичних традицій у вигляді законодавчо закріплених підстав виникнення права власності, що майже текстуально відтворюють положення, які були притаманні римському приватному праву. Також відродився інститут набувальної давності, тобто можливість отримання права власності за давністю фактичного володіння.

У підрозділі 3.3 *«Роль та значення вивчення римського права»* йдеться про особливе значення римського права як навчальної дисципліни для сучасної юриспруденції. У процесі вивчення римського права в сучасних юридичних вишах України має бути враховано такі особливості римського права як культурного феномена: його культурологічність (не врахування культурологічної компоненти в процесі викладання римського права призводить до формування у студента уже на першому курсі переконання в тому, що держава є творцем права, а закон і є правом); творчий характер (вивчення римського права сприяє розвитку конструктивного мислення у студентів та формує навички свободи у прийнятті рішення. Узагальнення результатів опитування 300 респондентів засвідчили, що для українських студентів юридичних вишів та практикуючих юристів вивчення римського права як навчальної дисципліни має важливе евристичне значення (87 %); 79 % висловили думку щодо збільшення обсягу навчальної дисципліни «Римське приватне право».

Наголошується на необхідності відходу від суто позитивістського розуміння римського права в частині його викладання, який відмовляє останньому у світоглядній, культурній глибині – не римська держава була творцем права, а римський народ, який мав багату звичаєву практику і чіткий шерег суспільних та індивідуальних цінностей.

На відміну від сучасної, римська юриспруденція переважно створювалася судовими рішеннями і була вільною діяльністю римських громадян; індивідуалістичний характер, передусім римського приватного права (для римського приватного права була характерною ідея найвищої захищеності прав суб'єкта обороту в усіх господарчих виявах). Значну увагу приділено римському праву як інтегративному фактору європейської спільноти. Доведено, що римське право є одним із засобів глобалізації європейської культури, оскільки воно в модифікованому вигляді впродовж багатьох століть було універсальним засобом урегулювання міжіндивідних відносин, а як навчальна дисципліна – згуртовувало представників різних народів як основа класичної європейської юридичної освіти, сприяючи формуванню європейської юридичної спільноти. Продемонстровано, що римське право як базовий навчальний предмет для студентів-юристів має потужний евристичний і цивілістичний потенціал.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, що полягає в розкритті культуротворчого потенціалу правових ідей стародавніх римлян та їх відображення у вітчизняній філософсько-правовій думці, а також у дослідженні можливостей їх використання в сучасних процесах право- та законотворчості.

1. Аналіз наукової літератури, присвяченої феномену римського права, його ідеям та положенням, показав, що у вітчизняному правознавстві, зокрема у філософії права й цивілістиці, відсутні праці, предметом яких були б інтерпретації ідей римського права у філософсько-правових та цивілістичних концепціях вітчизняних учених. В українській правознавчій літературі відсутні праці, присвячені систематизованому дослідженню відображення ідей римських юристів у концепціях вітчизняних філософів права. Крім того, не сформульовано питання про виділення такого напрямку досліджень серед інших філософсько-правових та правознавчих зацікавленостей. Дослідження особливостей впливу ідей римського права на становлення та формування вітчизняної філософії права можливе лише з позицій поліпарадигмальної методології (М. Костицький). Римське право стало предметом наукової зацікавленості в Європі ще в XII ст. (школа глосаторів) і надалі неперервно вивчалось та розроблялось майже в усіх освітніх центрах Європи. На вітчизняних теренах початок наукового вивчення римського права припадає на XIX ст., що збіглося зі стрімким розвитком гуманітарних наук, пов'язаних з антикознавством (історія, класична філологія, археологія, папірусологія, доксографія, історіографія тощо).

2. Методологія юридичних наук на сучасному етапі характеризується численними концептуальними складнощами та суперечностями передусім світоглядного характеру, оскільки спостерігається руйнування усталених постулатів та їх заміщення новими, які відповідають «духові часу». Гуманітаристика сьогодні є насамперед знанням про внутрішній світ людини, який опрідметнюється в матеріальних та ідеальних культурних утвореннях, що і презентують людські смисли, цінності та сенси. Наративність сучасного культурного життя безпосередньо стосується юридичного знання.

3. Розмаїття концептуальних підходів, які використовуються у вітчизняних філософсько-правових дослідженнях, свідчить про наявність цілої низки складних теоретико- та філософсько-правових проблем. Філософське узагальнення й осмислення значення правової спадщини стародавніх римлян для формування нової моделі українського суспільства сьогодні залишається недостатнім. Вивчення явищ римського правового життя, а також рецепції римського права й різних форм її впливу на подальший розвиток інтелектуального життя Європи в обов'язковому порядку передбачає застосування сучасних понять, концепцій до історії розвитку римо-античного «правового поля». Водночас це не дає змоги повною мірою зрозуміти як саме

римське право в його історично обумовленій конкретиці (більшість теоретичних конструкцій і технічних рішень утрачають свої справжні параметри та аутентичні принципи цього права), так й основні правові й філософсько-правові ідеї стародавніх римлян. Становлення та розвиток філософсько-правового знання в Україні доцільно розглядати як складову частину процесу розвитку науки та юриспруденції у світі й Україні, причому орієнтовану саме на сприйняття вітчизняною юридичною наукою досягнень світової правової культури, а також збагачення останньої власними науковими дослідженнями й правовими традиціями.

4. Друга половина XIX ст. стала періодом особливого ренесансу ідей і положень римського права на вітчизняних теренах як наслідок серйозних економічних і соціальних процесів. Вітчизняне суспільство цього періоду потребувало модернізації чинного законодавства та змін у правопорядку у зв'язку з відміною кріпосного права. Одним із шляхів забезпечення необхідних реформ було переосмислення досвіду правового розвитку країн Західної Європи, суспільно-правовий устрій яких визнавався зразком для наслідування. Об'єктивні умови розвитку суспільно-політичного життя та законодавства багатьох західноєвропейських країн сприяли тому, що римське право покладено в основу теорії і практики цивільного права цих країн. Саме тому римське право стало для вітчизняних правознавців об'єктом наукового інтересу.

Філософсько-правова спадщина Памфіла Юркевича в частині опрацювання ідей та положень римського права потребує ґрунтовнішого й уважнішого опрацювання. Памфіл Юркевич уперше на вітчизняних правознавчих теренах на філософському рівні проаналізував феномен староримського духу, який становив основу римського приватного права. У своїх міркуваннях щодо базових принципів права як регулятивного інституту в Стародавньому Римі П. Юркевич є продовжувачем ідей Цицерона, стверджуючи, що рушійною і живою силою, яка сприяє людському розвитку, є сукупність трьох чинники – розумне начало (держава), випадкове об'єднання (громада) і природне об'єднання (родина); ідея права є незмінною, що породжує його нерелятивний характер; право не може залежати від особистих уподобань; джерелами римського права є національний дух народу, що завжди знаходить відображення в законах, і народна свідомість – юридичний кругозір народу, який відрізняється від світоглядних (ментальних) орієнтирів інших народів; історичний характер народу, який закладає основу та зміст позитивного права і залежить від випадку, означає ототожнення права із справедливістю.

5. Теорія природного права, сформувавшись в античності, досягла вершини свого теоретичного осмислення у працях класиків німецької філософії права та залишила значний слід у вітчизняній філософії права. Спільною рисою усіх філософсько-правових моделей сутності природного права в усі часи було намагання віднайти диспозиційний принцип і масштаб позитивного права. При цьому змістовне наповнення поняття «природне право» має свої особливості в

межах конкретного соціокультурного простору, тому його сучасне розуміння в межах вітчизняного правознавства суттєво відрізняється від поняття римо-античного «*ius naturale*». Сьогодні поняття «природне право» та «явище природного права» залишаються неоднозначним з погляду їх наукового трактування та змістовного наповнення.

6. Українська юриспруденція продовжує римо-античну традицію розмежування приватного і публічного права, поклавши в основу цього розмежування інтерес: для приватного права значення мають інтереси окремих осіб, їх правове становище та майнові відносини, а для публічного – державні інтереси, які окреслюють правове становище держави, його органів та посадових осіб, а також такі інтереси, які мають яскраво виражений суспільний характер. Існування поділу права на приватне і публічне пояснюється стійкістю сфер і методів правового регулювання. Приватне право як окрема галузь регулювання міжіндивідних відносин є явищем історичним і результатом суспільно-економічного розвитку суспільства, а також показником наявності в цьому суспільстві досить високого рівня індивідуалізму. Складність явища приватного права в розумінні його світоглядних та антропологічних аспектів зумовила появу у вітчизняному суспільствознавстві нового напрямку наукового дослідження – «філософію приватного права». Філософське «наповнення» поняття приватного права конкретизується реалізацією ідеї свободи особи та належних їй прав і свобод, а антропологічний аспект приватного права виявляється в ідеї та явищі права власності, а також у захисті цієї власності. Сьогодні приватне право як галузь позитивного права і як теорія філософії є одним зі способів упорядкування міжіндивідних відносин, розвинутим і невід’ємним атрибутом цивілізованого суспільства, якому притаманний високий рівень розвитку індивідуалізму та можливості реалізації «Я» шляхом задоволення власних інтересів.

7. У більшості сучасних українських цивільно-правових інститутів прямо або опосередковано можна виявити безсумнівний вплив римських приватно-правових конструкцій, що, власне, дає підстави для віднесення українського цивільного права до континентальної правової системи, в основу якої покладено римське приватне право. Аналіз чинного Цивільного кодексу України свідчить про розширене застосування римської правової спадщини для врегулювання майнових та договірних відносин у сучасному вітчизняному правовому житті. «Сучасна рецепція римського права» в Україні є свідченням значних змін у суспільній ідеології, зокрема в частині уявлень та правового закріплення права приватної власності.

8. Сучасні тенденції гармонізації та уніфікації європейського права сьогодні вимагають глибокого та серйозного вивчення римського права, зокрема цивільного, оскільки усе цивільне право європейських країн засноване на юридичних конструкціях, які було створено римськими юристами. Упродовж багатьох століть вивчення римського права є інструментом формування правильного юридичного мислення в європейському культурному ареалі, що було і залишається умовою й можливістю формування сильного

класу юристів. Сучасність вимагає змін у підходах до вивчення змісту римського права саме з філософсько-правових поглядів, оскільки викликами сьогодення до правознавства є врахування досягнень усієї гуманітаристики, а тому важливо ввести в поле цивілістики і романистики такі феномени, як ментальність, інтерсуб'єктивізм, культурологічність.

СПИСОК ОПУБЛІКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Троцька А. І. Вивчення римського права як запорука підготовки висококваліфікованих юридичних кадрів у Росії першої половини ХІХ століття / А. І. Троцька // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – № 1–2. – С. 214–219.
2. Троцька А. І. Памфіл Юркевич як дослідник римського права / А. І. Троцька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 106–111.
3. Троцька А. І. Внесок учених університету Святого Володимира в європейську романистику / А. І. Троцька // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 258–264.
4. Троцька А. І. Є. Трубецький і природничо-правові ідеї стародавніх римлян / А. І. Троцька // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. – № 2 (8). – С. 91–99.
5. Троцкая А. И. Римское право как элемент глобализации в юридическом образовании / А. И. Троцкая // Закон и жизнь. – 2016. – № 5/2. – С. 96–98 (Республика Молдова).
6. Троцька А. І. Використання латинських юридичних термінів у сучасній мові права / А. І. Троцька // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 листоп. 2012 р.). – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 86.
7. Троцька А. І. Дяльність поліції у Стародавньому Римі / А. І. Троцька // Правоохоронна та правозахисна діяльність поліції в умовах формування громадянського суспільства в Україні : матеріали підсумкової наук.-практ. конф. (Київ, 9 квіт. 2016 р.) (Київ, 9 квіт. 2016 р.). – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 66.
8. Троцька А. І. Вивчення текстів староримських правових пам'яток як умова успішної підготовки студентів-юристів / А. І. Троцька // Іншомовна підготовка працівників правоохоронних органів та фахівців із права : матеріали IV міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 14 квіт. 2016 р.) / [ред. кол. : В. В. Черней та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – С. 188–190.

АНОТАЦІЯ

Троцька А. І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017.

Дисертація є комплексним дослідженням відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці. Зроблено висновок щодо відсутності філософсько-правового опрацювання впливу та рецепції ідей римського права в теоретичній площині у вітчизняному контексті. Обґрунтовано перспективність цього наукового напрямку історико-філософсько-правових досліджень. Доведено, що починаючи з ХІХ ст. і до сьогодні ідеї римського права були предметом наукового зацікавлення вітчизняних філософів права, але лише дотично щодо основних наукових орієнтацій. Зазначено, що римське право як культурний феномен та ідеї римського права потребують власне філософського осмислення.

Доведено, що римське право можна вважати одним із перших засобів глобалізації європейської культури як цілісності. Римське право в модифікованій формі впродовж багатьох століть було універсальною системою врегулювання міжособистісних відносин. Як навчальна дисципліна римське право є основою європейської класичної юридичної освіти.

Ключові слова: право, філософія права, вітчизняна філософія права, римське право, природне право, приватне право, публічне право, юридична освіта, культурний феномен.

АННОТАЦИЯ

Троцкая А. И. Отображение идей римского права в отечественной философско-правовой мысли. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2017.

Диссертация является комплексным исследованием отображения идей римского права в отечественной философско-правовой мысли. Сделан вывод об отсутствии философско-правового исследования влияния и рецепции идей римского права в отечественной теоретической плоскости. Обоснована перспективность научного направления историко-философско-правовых исследований. Доказано, что начиная с ХІХ в. и до сегодня идеи римского права были предметом научного интереса отечественных философов права, но лишь косвенно по основным научным направлениям. Определено, что римское право как культурный феномен и идеи римского права нуждаются в философском осмыслении.

В диссертации обозначены особенности изучения и интерпретации идей и положений римского права профессорами Киевского императорского университета имени Святого Владимира (вторая четверть XIX – начало XX в.). Констатируется, что отечественная философия права и цивилистика в XIX в. формировались под влиянием правовой науки и права европейских стран. Римско-античное правовое наследие было вплетено в постоянный культурно-правовой диалог с отечественным правом и правоведением.

Благодаря универсальности и высокой степени обобщения положения римского частного права являются основой современных систем европейского гражданского права. Римское право в аспекте влияния на современную украинскую правовую культуру рассматривается в контексте ульпиановского критерия деления права на публичное и частное. Аргументировано доказано, что критерием разграничения частного и публичного права является интерес: для частного права значение имеют интересы отдельных лиц, их правовое положение и имущественные отношения, а для публичного – государственные интересы, которые определяют правовое положение государства, его органов и должностных лиц, а также интересы, имеющие ярко выраженный общественный характер.

В диссертации также проведен анализ действующего Гражданского кодекса Украины, результаты которого показывают, что статьи этого нормативного документа содержат случаи как прямой, так и косвенной рецепции римского права, в частности, в сфере видов обязательств и отдельных договоров. Рассмотрено влияние римской юриспруденции на концепцию вещных прав в украинском гражданском праве.

Доказано, что римское право можно считать одним из первых средств глобализации европейской культуры как целостности. Как существующая система правовых норм римское право в модифицированном виде в течение многих веков было универсальной системой урегулирования межличностных отношений. В качестве учебной дисциплины римское право сплавляло представителей разных народов: оно было и остается основой европейского классического юридического образования, позволяя и способствуя формированию европейского юридического сообщества. Римское право имеет мощный эвристический и цивилистический потенциал, который существенно влияет на содержательное наполнение европейской правовой культуры.

Ключевые слова: право, философия права, отечественная философия права, римское право, естественное право, частное право, публичное право, юридическое образование, культурный феномен.

SUMMARY

Trocka A. Representation of Roman law ideas in the national philosophical and legal thought. – *Manuscript*.

The dissertation for the scientific degree of candidate of juridical science on specialty 12.00.12 – philosophy of law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2017.

The dissertation is the first comprehensive study of representation of Roman law ideas in the national philosophical and legal thought. The conclusion has been made about the absence of philosophical and legal study of the impact and reception of Roman law ideas in theoretical terms in the national context. The perspective of this scientific field in historical, philosophical and legal studies has been explained. It was proved that since the nineteenth century till present the Roman law ideas were the subject of scientific interest of domestic law philosophers, but only superficial considering the main scientific orientations. It was also suggested that Roman law as a cultural phenomenon and Roman law ideas require a proper philosophical reflection.

It was proved that Roman law can be considered as one of the main means of European culture globalization as a whole. For centuries Roman law in a modified form has been a universal system of regulation of interpersonal relations. Roman law as an academic discipline was and remains the basis of European classical legal education.

Keywords: law, philosophy of law, domestic law philosophy, Roman law, natural law, private law, public law, legal education, cultural phenomenon.